

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

*Литвиненко Т.Л.,
завідувач кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького інституту
регіонального управління та права,
кандидат юридичних наук*

**ГЕНЕЗИС ПРАВ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СВІТУ
ТА УКРАЇНИ**

Права людини як наука, тобто як система юридичних знань, концепцій і доктрин про виникнення, розвиток і сучасний стан можливостей людини, досить бурхливо розвивається протягом останніх років в Україні. Це обумовлено зміною відношення до людини з боку держави, визнання людини найвищою соціальною цінністю, інтересам якої повинен підпорядковуватись увесь державний лад, система та діяльність органів влади. Проте, права людини – це проблема, яка не виникла нещодавно, це проблема загального історичного, соціального та культурного розвитку усього людства.

Сучасний каталог прав людини, який зафіксований в міжнародно-правових документах, відтворений в національному законодавстві держав – це результат історичного становлення еталонів і стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства. Є всі підстави стверджувати, що увесь історичний розвиток людства пов'язаний зі зміною уявлень про права людини. Культурний прогрес суспільства взагалі є неможливим, якщо він не вносить щось нового у статус людини, якщо особа не отримує з кожною новою сходинкою розвитку додаткові свободи. Навіть якщо права є класово обмеженими, але все одно вони розширюються від однієї суспільно-історичної формації до іншої. Як справедливо вказують деякі автори, античний раб є більш вільним, ніж первісний дикун, середньовічний кріпак вільніший за раба, буржуазне суспільство створило умови для формальної свободи усіх членів суспільства, і з цим не можна не погодитись¹.

Перед сучасними вченими стоїть проблема подальшого розвитку ідей, поглядів, що були накопиченні протягом багатьох століть і тисячоліть. Проте, сучасний підхід до прав людини є неможливим без уважного вивчення історичних аспектів становлення та розвитку прав і свобод людини, відповідна проблематика не втрачає своєї актуальності і саме цим проблемам присвячена ця стаття.

Розробкою теорії прав людини у сучасній українській науці займалися і займаються такі вчені, як В.В. Копейчиков, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович. Окремі аспекти прав людини досліджували в останні роки К.Г. Волинка, О.В. Домбровська, І.Я. Сенюта, О.Б. Горова. З'являються і навчальні посібники з проблематики прав людини, зокрема, за авторством А.М. Колодія та А.Ю. Олійника; О.Г. Кушніренка та Т.М. Слинько; П.І. Ольховського, проте, спеціальних досліджень щодо історії становлення та розвитку прав людини проводиться надто мало і саме на ці питання ми звернемо більш пильну увагу.

¹ Права человека. Учебник для вузов/ Отв. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С.14.

Представлена стаття ставить за мету дослідити етапи історичного розвитку прав людини, охарактеризувати основні уявлення про права людини в античний період розвитку людства, у новий час, провести паралелі між розвитком прав людини в світі та в Україні. Одним із способів такого дослідження є аналіз поглядів окремих філософів та інших видатних діячів.

Проте, почати дослідження потрібно безумовно з найдавніших часів. Первіснообщинний лад помилково вважають “золотим періодом людства”, в якому нібито існувала повна свобода і не порушувались права особи. З цим не можна погодитись, оскільки що було порушувати, якщо і розуміння прав, як таких не існувало. Первіснообщинний лад характеризується наявністю так званих “мононорм”, тобто норм, які не можуть бути кваліфіковані як норми релігії, моралі, звичаєвого права – це правила, сформовані на засадах звички, що обумовлена доцільністю певної поведінки, яка є корисною для окремої особистості лише в тих межах, в яких вона корисна для роду, племені. Ці норми ніколи не давали переваг одного члена роду над іншим, тобто закріплювали умовну “первісну рівність”, але суть цієї рівності полягає у відсутності свободи, оскільки людина цілком поглинається суспільством, життєдіяльність індивіда досить жорстко регламентована². У “мононормах” права членів роду представляли собою зворотній бік обов’язків, оскільки первісний індивід не мав відділеного, усвідомленого власного інтересу, відмінного від інтересів роду³. Тому у період первіснообщинного ладу можна вести мову лише про наявність певних міфологічних уявлень про людину та її права⁴.

Зародження усвідомленої ідеї прав людини пов’язують з періодом 5-6 ст. до н.е., з епохою розквіту стародавніх полісів (Афін, Риму). Хоча вже у II тис. до н.е. у період, так званої “гомерівської Греції” еліти широко вживають такі поняття, як “діке” – правда, справедливість, “тіме” – особиста честь⁵. Уже в перших епічних творах, прикладом яких окрім гомерівських епосів, є праці Гесіода “Теогонія”, “Труди і дні”, присутня ідея індивідуально-особистісних засад тодішнього суспільства. Появу ідеї прав людини крім того, тісно пов’язують з принципами громадянства, які зародились в Стародавній Греції та з зародками ідей демократії. Засновником поміркованої цензової демократії вважають Солона⁶. Зокрема, вже у 6 ст. до н.е. Солон розробив і запровадив конституцію, в якій намагався закріпити ідеї притягнення до відповідальності державних чиновників⁷.

Але заради справедливості слід відмітити, що застосування слова “свобода”, як стверджують, з’явилося в XXIV ст. до н.е., коли господар держави Шумер встановив “свободу для своїх підлеглих шляхом застосування санкцій до беззаконних збирачів податків, захисту вдів і сиріт від несправедливих дій людей, які наділені владою”⁸.

² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 15.

³ Там само. – С. 210.

⁴ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003.- С. 21

⁵ Права человека. Учебник для вузов/ Отв. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 37;

История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотипное./ Под. общ. ред. члена-корреспондента РАН, д.ю.н., профессора В.С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 36-37

⁶ История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотипное./ Под. общ. ред. члена-корреспондента РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М., 1999. - С. 39

⁷ Права человека. Учебник для вузов/ Отв. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева.-М.: Издат. Группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 38-39.

⁸ Там само. – С. 18; Щербина П.Ф. Історія політичних і правових вчень стародавнього світу: Курс лекцій. – Хмельницький: ХІУП, 2000. – С. 34.

Велика ідея природної рівності і свободи всіх людей була вперше висловлена софістами (V-IV ст.ст. до н.е.), їх визначальний принцип “людина-це міра всіх речей” (Протагор)⁹. Але початок понятійно-теоритичного дослідження (за допомогою дефініцій і загальних понять) пов’язують з ім’ям Сократа, який відстоював принципи індивідуальної свободи і автономної особистості. Ці ідеї знайшли своє продовження і переосмислення в працях його учня Платона, який зазначав: “Справедливість полягає в тому, щоб кожен мав і робив своє так, щоб ніхто не мав чужого і не втрачав свого”¹⁰. Погляди Платона носили навіть надто радикальний характер, якщо зважати на його проект ідеальної держави, в якій відсутня приватна власність і поділ людей на рабів і вільних, причому він пішов ще далі і вперше визнавав рівність чоловіка і жінки. З точки зору ідеї рівності погляди Платона були безумовно прогресивними, проте, на тлі суворо зорганізованого державного життя втрачалась ідея самоцінності та неповторності людської особистості.

Пальму першості щодо формування цілісної філософської концепції щодо людини, її прав і свободи утримує безумовно Аристотель, який обґрунтував це з позиції того, що людина – це істота політична, суспільна¹¹ і яким були розроблені основоположні категорії, поняття, що складають основу сучасного праворозуміння. По-перше, це вчення про справедливість розподільчу (таку, що розподіляє) – під якою розуміється розподіл усіх благ для людей за їх здібностями, пропорційно вкладу у загальну справу і справедливість урівнюючу (таку, що зрівнює), коли мова йде про рівність перед законом, рівність між рівними (питання злочину і покарання, відшкодування шкоди, цивільно-правові угоди)¹². Цей принцип майже в незмінному вигляді покладений в основу більшості сучасних правових систем. Дійсно, не можуть бути абсолютно рівні між собою люди з різним рівнем освіти, або з врахуванням їх стану здоров’я, віку, і відповідно у випадку розподілу будь-чого (влади, винагород) враховуються їх особисті властивості і здібності, але коли мова йде про захист їх природних прав, то вони повинні бути однаковими для всіх.

Крім того, Аристотель вперше поділив право на право природне і волевстановлене (позитивне), поклавши тим самим початок спору між позитивістами і прихильниками природного походження прав людини, яке продовжується і дотепер.

По суті історично першою філософсько-правовою концепцією лібералізму і правового індивідуалізму стала доктрина Епікура, який центром своєї етики вважав людину. Свобода людини полягає у її власній відповідальності за розумний вибір свого стилю життя, так, щоб реально задовольняти свої потреби і при цьому не заважати іншим. Мета ж держави, на думку Епікура, в тому, щоб забезпечити взаємну безпеку людей, не спричинення шкоди людьми один одному¹³. Епікурівська договірна трактовка держави розуміє рівність, свободу і незалежність людей і в своїй суті відтворена у правових системах більшості сучасних західних держав.

В цілому ми можемо дійти думки, що політико-правова думка, яка виникла в умовах тих унікальних регіонів світу, де зародилась висока духовна культура і демократія (Афіни, Рим)

⁹ Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень.-К.: Юрінком Інтер, 1999. - С. 21.

¹⁰ Там само. – С. 25.

¹¹ Платон. Аристотель. Політика. Наука об управленні государством. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica 2003. – С. 312.

¹² Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003.- С. 26.

¹³ История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотипное./ Под. общ. ред. члена-корреспондента РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 64.

дала поштовх європейській цивілізації, яка заснована на персоніцентричній парадигмі, тобто від людини до держави, роль держави є другорядною і підпорядкованою інтересам людини¹⁴. Взагалі поняття гуманізму не випадково вважають виключно європейським витвором і надбанням. Поряд з тим в певних традиційних суспільствах (Стародавній Китай, Індія, азійські цивілізації) панував і панує досі системоцентричний підхід, де держава підпорядковує своїй волі усіх підданих, перетворюючи людину у виконавця державної волі, що було обумовлено історично і тому не можна вважати такі погляди помилковими чи відсталими. Причому, системоцентричний підхід в певній мірі є притаманним і для східнослов'янських держав, в яких роль роду, держави завжди була досить високою. Тому не слід дивуватись, що західні концепції індивідуалізму, уособлення людини надто повільно втілюються у нас.

Проте, проблеми людської особистості цікавили і стародавніх індійських та китайських філософів, зокрема у Мо-Цзи (V ст. до н.е.) ми знаходимо майже біблійне – “люби оточуючих тебе”, тобто визначається необхідність відноситись до людей з любов'ю та шанобою, не гірше, ніж ти чекаєш відношення до себе, необхідність взаємної любові між людьми визначається заporукою справедливості і добробуту. Мо-Цзи, крім того, сповідував ідею рівності усіх людей від природи, стверджував, що основою походження держави є договір людей¹⁵.

Повертаючись до європейської історії слід зазначити, що значний внесок у розвиток громадянських свобод зробили стародавні римляни. Так, значний вклад в розвиток універсальної концепції природного права внесли стоїки (Сенека – який, вперше гласно засудив рабство¹⁶, Марк Аврелій та інші), які зазначали, що всі люди – громадяни єдиної світової держави і вони повинні керуватись єдиним природним законом, який є єдино справедливим і базується на ідеї духовної свободи і рівності всіх людей. Проте, в теорії стоїків сильною була ідея року, долі, підпорядкованості людини всесвітньому, природному, ідеальному закону.

Безперечно роль римських юристів в напрямку нормативного розвитку прав людини. Зокрема, розробка ними таких положень, як правовий статус особи, поділ права на публічне і приватне (спрямоване на користь окремих осіб), про правовий характер взаємодії людини і держави, про форми і процедури реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, про державно-правові засоби і способи захисту прав людей тощо. Крім того, ними вперше була розроблена теорія розподілу влад, вони продовжували розвивати ідею природного права, зокрема, права на шлюб, сім'ю тощо. Так, послідовним прихильником природного права був Ціцерон, який обґрунтовував, що право установлюється природою, а не людськими рішеннями чи постановами. Він зазначав: “Право взагалі і право людини, зокрема, виникло раніше, ніж будь-який писаний закон”¹⁷. А в основі природного права, на його думку, лежить справедливість, причому справедливість є вічною, незмінною і невід'ємною властивістю природи, в тому числі, і людської природи. Перша вимога справедливості полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив¹⁸.

Безумовно, значну роль в процесі становлення універсальних понять прав людини відіграло християнство, адже згідно з цією релігією “усі люди рівні, як діти Господні”, і саме християнською релігією було остаточно чітко сформульовано “золоте правило” поведінки – “як бажаєте, щоб з

¹⁴ Права человека. Учебник для вузов/ Отв. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 2.

¹⁵ Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. История политических и правовых учений. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 14

¹⁶ История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотипное./ Под. общ. ред. д.ю.н., профессора В.С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 88.

¹⁷ Там само. – С. 85.

¹⁸ Ціцерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів/ Марк Тулій Ціцерон. Пер. з лат. В. Литвинов. – К.: Основи, 1998. – С. 165.

вами поводитись люди, так поведіться з ними і ви” (Новий Завіт. Євангеліє від Матфея. 5:12-5:44). В будь-якому випадку людина в християнстві зберігає свою цінність і значимість, і навіть певну свободу вибору, що вкладається в європейську парадигму персоно центризму і не характерно для інших релігій. Так, індуська релігія спрямована на знеособлення людини, яка в цілому підпорядковується владі каст, детально регламентованим правилам поведінки. Мусульманська релігія ставить за мету, в першу чергу, забезпечити загальні інтереси “правовірних”, індивід підпорядковується ісламському суспільству і лише його інтересам.

Важливою сходинкою на шляху утвердження прав людини стала розробка договірної концепції виникнення держави вже у новому часі. Так Г.Гроцій: зазначав “Держава є досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі”¹⁹. Тобто чітко простежується підпорядкована роль держави інтересам і потребам людини. Крім того, він виділяє ті мінімальні умови, які необхідні для того, щоб зберегти впорядковане суспільство – це недоторканість власності, чесність у справах. А матір’ю природного права, на його думку, є сама людська натура²⁰

Слід зазначити, що в умовах нового часу продовжує досить бурхливо розвиватись концепція природних прав людини, зокрема, в ряду таких прав на першому місці стоїть право на своє життя, свободу, рівність та майно (власність). – Д. Локк²¹.

Подальше філософське осмислення місця людини у світі та її прав найбільш послідовно розкривається у вченнях І. Канта та його спробі вивести категоричний імператив як загальне правило поведінки людини. Він зазначає, зокрема: “Поводься так, щоб завжди максима твоєї поведінки могла бути загальним законом”, або в другому варіанті – “Поводься так, щоб ти завжди відносився до людства і у власному лиці, і в лиці кожного, як до цілі, а не як до засобу”²².

Важливим етапом у розвитку прав людини стали буржуазно-демократичні революції XVII-XVIII ст.ст., які висували не лише широкий перелік прав людини, але і загальні принципи свободи і формальної рівності, що стали засадами універсальності прав людини. Вони здійснили величезний вплив і на характер держави, оскільки виступали обмежувачем її всевладності, звільнили людину від зайвої опіки держави та її владних структур. Але цьому передував процес тривалого і важкого пошуку способів взаємовідносин людей в державно-організованому суспільстві як з владою, так і між собою.

Тут ми підійшли до того моменту, коли ідеї прав людини почали виходити за межі філософського осмислення і вперше починають здобувати свої нормативне закріплення. Ідея загальної рівності людей послідовно відтворювалась в таких документах, як Велика Хартія вольностей 1215 р. – перший правовий документ, в ньому містяться статті, спрямовані на обмеження свавілля чиновників. Ст. 39 передбачає застосування покарання вільних не інакше, як за вироком рівних і за законом держави²³. Петиція про права 1628 р. і Habeus Corpus Act 1678 р.²⁴ застосували поняття недоторканості особистості та презумпції невинуватості. Біль про права 1689 р. встановив свободу слова, право на звернення підданих з петицією до короля²⁵.

¹⁹ Права человека. Учебник для вузов / Отв. ред. член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 62.

²⁰ Себайн Джорж Г., Торсон Томас Л. История политической мысли/ Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 379.

²¹ Там само. – С. 469.

²² История политических и правовых учений: Учебник / Под. Ред. О.Э. Лейста. – М.: Юридическая литература, 1997. – С. 305.

²³ Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 4.

²⁴ Там само. – С. 6-13.

²⁵ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 51-53.

Досить бурхливо процес нормативного закріплення прав людини відбувався у США. Декларація незалежності США 1776 р. – документ, в якому вперше була сформульована ідея невідчужуваності прав людини. Це був перший офіційний документ, який закріпив право на життя, свободу, власність тощо²⁶. Біль про права 1791 р. вніс поправки до Конституції США 1787 р., в яких значно розширив перелік прав людини²⁷.

Французька декларація прав людини і громадянина 1789 р. – перелік прав і свобод, які були проголошені французькою декларацією набув світового значення і вони стали імперативними нормами гуманізації суспільних законів²⁸.

Подальший нормативний розвиток інституту прав людини пов'язаний безпосередньо з розвитком міжнародного права і прийняттям ряду міжнародних документів, які і визначили основні принципи правового статусу особи і мінімальний обсяг тих прав і свобод, які мають визнаватися і гарантуватися кожною державою.

Таким чином, права людини пройшли шлях від міфологічних уявлень через ідеї філософів і юристів до свого нормативного закріплення у правових джерелах.

Ідеї визнання прав і свобод людини безперечно були притаманні і українській філософії та знайшли своє продовження в історії українського конституціоналізму.

Ще у “Велесовій книзі” – пам'ятці IX ст. філософія зумовлена духом віри, любові і надії, а вінцем цього духу є свобода і самоцінність особистості. Окремі уявлення про права людини знаходимо в таких джерелах, як “Руська правда”, “Слово про закон і благодать”, “Повчання Володимира Мономаха”, пізніше у Литовському статуті знаходимо ідеї рівності всіх перед законом, особистої відповідальності, захисту прав людини з боку держави²⁹.

Людина, її права цікавили і українських філософів. До ранніх українських гуманістів можна віднести таких вчених, як Юрій Дрогобич (XV ст.), Павло Русина, Станіслав Оріховський (XVI ст.). Глобальне дослідження людини, особистості провів геніальний український філософ Г. Сковорода, який науку про людину, та її щастя вважав найважливішою з усіх наук. Послідовно ідею природних прав та договірну теорію походження держави відстоював Я. Ковельський, який зазначав при цьому, що всі громадяни мають бути формально рівними перед законом, влада і особа повинні нести взаємну відповідальність.

Розробці теоретичних питань прав та свободи людини значну увагу приділяв М. Драгоманов, розглядаючи основні права та свободи людини як загальнолюдську цінність. М. Драгоманов вважав за необхідне надати національній формі цим цінностям, що дало б змогу враховувати національні особливості і найбільш повно та гармонійно втілити їх у життя.

Безумовно важливу роль для становлення ідей прав людини на Україні відіграли і праці українських теоретиків української державності М. Грушевського, В. Винниченка, О. Кістяковського та інших. Зокрема, заслугою М. Грушевського серед інших, необхідно вважати привертання уваги до прав національних меншин, прав людини на мову, релігійних прав. На позиції прогресивного конституціоналізму стояв О. Кістяковський, який послідовно відстоював надання людині демократичних прав, зокрема, захист свободи слова і віросповідання, права зборів, загального виборчого процесу та інші³⁰.

²⁶ Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 21-23.

²⁷ Там само. – С. 4-31.

²⁸ Там само. – С. 32-34.

²⁹ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003.- С. 61.

³⁰ Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. - С. 69.

Перші спроби правової регламентації прав окремих соціальних груп в українських конституційних актах доцільно проілюструвати ст. 11 Конституції Пилипа Орлика від 5.04.1710 р., в який встановлювались і оголошувались права вдів козаків, їхніх дружин та дітей-сиріт³¹. В якості окремих статей закріплювались взаємовідносини людини з українською державою в Конституції УНР від 29.04.1918р., на засадах ліберальної (європейської) концепції прав людини.

За радянський період української державності було прийнято 4 конституції (1919, 1929, 1937 та 1978 рр.), які тим чи іншим чином відтворювали ідею прав людини, проте, не враховували міжнародні стандарти, зокрема, положення про те, що основою свободи особистості є право приватної власності.

Права і свободи людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України і розглядаються вони не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними та непорушними.

Межі статті не дають можливості проаналізувати внесок усіх найвидатніших науковців, філософів у справу розвитку ідеї прав людини. Так поза увагою залишились погляди Т. Гобса, Вольтера, Ж-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, М.І. Костомарова, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка та багатьох інших. Це є підставою для подальшої роботи в цьому напрямку. Проте, навіть фрагментарний аналіз історичних аспектів становлення прав людини дає можливість стверджувати, що виникнення і розвиток прав людини має досить глибоке коріння і тісно пов'язане з розвитком самої людини як політичної, соціальної істоти. В процесі історичного розвитку суспільства зміст прав і свобод людини змінювався. Правомірним буде твердження, що цей зміст зазнавав змін не лише в бік кількісного збільшення каталогу прав людини, але відбувались і якісні зміни.

На сучасному етапі історичного розвитку під правами людини ми розуміємо певні нормативно структуровані можливості, властивості і особливості буття особистості, які уособлюють її свободу і є невід'ємними і необхідними способами і умовами її життя, її взаємовідносин з суспільством, державою, іншими індивідами. Проте, процес розвитку прав людини незавершений. З оптимізмом можна сподіватись, що розвиток людства і надалі буде йти по шляху постійної уваги до людини, її прав і свобод.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою
конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницького інституту регіонального управління та права
(протокол № 6 від 14 січня 2004 року)*

³¹ Хрестоматія з історії держави і права України. - Том 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: Навч. посібник для юридичних вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; За ред. члена-кор. Академії правових наук України В.Д. Гончаренко. - К.: Ін Юре, 1997. - 464 с.